

Patryk Banasiak

or-cid 0000-0002-0493-6629

patrykbanasiak3@wp.pl

Wymyte dziedzictwo. O Wyszogrodzie pomorskim i jego rozmiarach

Abstract

Eroding heritage. About Pomeranian Wyszogród and its size

A significant part of the Early Medieval fortified settlement in Bydgoszcz-Fordon (former Wyszogród) was destroyed by Vistula river erosion. These days, we can find only relics of this important Pomeranian settlement. They seem to be a shadow of its original layout. This article is an attempt to restore the size of this fortified settlement with the help of available source materials, based primarily on cartographic studies. A reflection on the original shape and area of the settlement, supported by an analysis of dynamics of its destruction, is supposed to help to better understand the importance of this center during the Early Middle Ages. It will also allow to better estimate source materials that were irretrievably lost as a result of erosion.

Keywords: Wyszogród, fortified settlement, Early Middle Ages, the Vistula River, cultural heritage, erosion, cartography

Grodzisko wczesnośredniowieczne w Wyszogrodzie stanowi jedną z najważniejszych pamiątek przeszłości na terenie współczesnej Bydgoszczy. Podkreślić jednak należy historyczne powiązanie tego obiektu z Fordonem, który do roku 1973 był odrębnym miastem. Stanowisko to położone jest na krawędzi wysokiej skarpy na lewobrzeżu Wisły pomiędzy historycznym centrum Fordonu oraz Bydgoszczy. Znaczna część grodziska uległa zniszczeniu przez nurt Wisły, a jego pozostałości są świadectwem znaczenia politycznego i gospodarczego tego ośrodka.

Wiele cennych poznawczo informacji o organizacji przestrzennej, gospodarczej i społecznej Wyszogrodu zostało utraconych przez niszczycielską działalność rzeki. Jednakże ciągły przyrost różnego rodzaju źródeł pozwala coraz pełniej poznać pierwotny rozmiar tego grodziska.

W dotychczasowej literaturze przedmiotu problem ten był wielokrotnie poruszany. Najwcześniejsze opisy grodziska pochodzą już z XIX wieku. Pierwszą naukową charakterystyką stanowiska jest wpis w pracy Abrahama Lissauera¹. Autor podaje w nim główne parametry zachowanej formy terenowej, jednak nie podejmuje próby oszacowania wielkości grodziska. Ważną informację podaje również Paul Schumacher. Zaznacza on, że w trakcie badań realizowanych przez Ericha Schmidta w roku 1889 r. istniała jeszcze połowa grodziska². Opisu formalnego reliktyw grodziska dokonał również Władysław Kowalenko (1938). Co istotne, badacz ten wskazuje, że zachowana średnica obiektu od urwiska do rowu pomiędzy wałem zewnętrznym i wewnętrznym wynosi 32 m³. Mimo wszystko autor nie podejmuje próby określenia powierzchni stanowiska. Aż do końca lat 50. XX w. stanowisko to nie było szczególnym obiektem zainteresowań badawczych. Dopiero prace wykopaliskowe z lat 1958-1960 przyczyniły się do pełniejszego rozpoznania majdanu i wałów grodziska wyszogrodzkiego. Jak zaznaczają osoby kierujące tymi badaniami, na początku lat 60. XX w. grodzisko zostało zachowane tylko w 20%⁴. Wyniki tych badań były prezentowane w kilku artykułach. Jednym z zagadnień w nich poruszanych był obecny rozmiar grodziska⁵. Przez kolejne dziesięciolecia ustalenia z lat 60. XX w. były powielane w kolejnych opracowaniach, w tym w najważniejszej pracy będącej monografią miasta Bydgoszczy. Wyniki badań archeologicznych, realizowanych m.in. na terenie Wyszogrodu, zebrał do tej monografii Gerard Wilke. Zdaniem tego badacza dostępne dane pozwalają sądzić, że grodzisko zbudowano na planie koła, o zewnętrznej średnicy wałów dochodzącej maksymalnie do 148 m w drugiej fazie rozwoju

¹ A. Lissauer, *Die prähistorischen Denkmäler der Provinz Westpreussen und der angrenzenden Gebiete*, Leipzig 1887, s. 179.

² P. Schumacher, *Die Ringwalle in der früheren preußischen Provinz Posen: ein Beitrag zur vorgeschichtlichen Kartographie*, Leipzig 1924, s. 18.

³ W. Kowalenko, *Grody i osadnictwo grodowe Wielkopolski wczesnohistorycznej (od VII do XII wieku)*, Poznań 1938, s. 201.

⁴ Cz. Potemski, *Problematyka badań archeologicznych w powiecie bydgoskim*, *Prace Komisji Historii BTN*, 1963, t. 1, s. 15.

⁵ Por. Cz. Potemski, *Problematyka badań archeologicznych w powiecie bydgoskim*, *Prace Komisji Historii BTN*, 1963, t. 1, 5–28; L. Rauhut, J. Rauhutowa, Cz. Potemski, *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych na grodzisku „Wyszogród” w Fordonie pow. Bydgoszcz w r. 1959*, *Wiadomości Archeologiczne*, t. 27, z. 3, cz. A, 1962, 283–311; L. Rauhut, J. Rauhutowa, Cz. Potemski, *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych na grodzisku „Wyszogród” w Fordonie pow. Bydgoszcz w r. 1960*, *Wiadomości Archeologiczne*, t. 28, z. 3, 1962, cz. B, s. 251–267.

tego ośrodka⁶. Tak przyjęta średnica stanowiska pozwala rekonstruować pierwotny rozmiar grodziska na 1,7 ha. Kwestie rozmiarów Wyszogrodu poruszano również w ostatnich latach. W niepublikowanej pracy doktorskiej Andrzej Janowski wymienia grodzisko w Bydgoszczy-Fordonie jako jedno z największych na terenie Pomorza Nadwiślańskiego. Jego zachowana powierzchnia miała przekraczać ponad 1 ha⁷. Szacunki tego autora doprecyzował Jacek Bojarski w opracowaniu katalogowym grodzisk z terenu powiatu bydgoskiego. Badacz ten wskazuje, że grodzisko przed badaniami wykopaliskowymi mogło mierzyć 1,1-1,2 ha⁸. Podkreślić jednak należy, że większość badaczy rekonstruowała wielkość w oparciu o kształt zachowanej formy terenowej, tylko w ograniczonym stopniu brali oni pod uwagę dane historyczne.

Współcześnie pozostałości grodziska tworzy zachowany wał zewnętrzny o formie podkowiastej i długości ok. 300 m oraz około 100-metrowy wał wewnętrzny. Majdan grodziska zachował się tylko w szczątkowej formie (ryc. 1). Większa jego część została wymyta przez nurt Wisły lub zniszczona w trakcie prac wykopaliskowych w latach 1958-1960. Zachowana do dziś część grodziska ma powierzchnię ok. 1,0 ha. Dotychczas podjęte prace zabezpieczające skarpe spowodowały spowolnienie erozji grodziska, lecz nie pozwoliły zatrzymać całkowicie destrukcyjnej działalności rzeki. Celem niniejszego opracowania będzie wskazanie na dwie ważne do oceny stanu badań kwestie: jakie rozmiary miało grodzisko w Wyszogrodzie oraz od kiedy i w jakim tempie następowała jego destrukcja. Podstawą źródłową do podjęcia tej refleksji są głównie opracowania kartograficzne, mogące wnieść najwięcej do podejmowanej problematyki.

Strategiczne położenie Wyszogrodu „w widłach rzecznych”, na co zwraca uwagę pierwszy polski kronikarz zwany Gallem Anonimem⁹, w znaczny sposób wzmacniało walory obronne grodu. Takie położenie niesło również za sobą pewne zagrożenia, w tym te związane ze zmianami stosunków wodnych oraz morfologii koryt Brdy i Wisły. W tym miejscu warto zadać pytanie: w którym momencie dziejów nastąpiła zmiana koryta Wisły oraz ujścia Brdy, skutkująca postępującym wymywaniem grodziska? Dostępne dane historyczne oraz geomorfologiczne pozwalają sądzić, że do końca XVIII w. układ hydrologiczny w rejonie

⁶ G. Wilke, *Pradzieje i wczesne średniowiecze w świetle źródeł archeologicznych (do początków XII wieku)*, [w:] *Historia Bydgoszczy*, t. 1, do roku 1920, red. M. Biskup, 1991 Warszawa, s. 70.

⁷ A. Janowski, *Grody nadwiślańskie na Pomorzu Wschodnim we wczesnym średniowieczu, maszynopis rozprawy doktorskiej w IA UMK w Toruniu*, Toruń 2004, s. 109.

⁸ J. Bojarski, *Bydgoszcz-Fordon (stanowisko 150)*, [w:] *Wczesnośredniowieczne grodziska w Polsce*, t. 1, powiat bydgoski, red. W. Chudziak i J. Bojarski, Wrocław 2019, s. 40.

⁹ Anonim, tzw. Gall, *Kronika Polska*, przeł. R. Grodecki, wyd. VII, Wrocław 1996, ks. III, rozdz. 26.

Ryc. 1. Współcześnie zachowane relikty grodziska wczesnośredniowiecznego w Bydgoszczy-Fordonie (dawny Wyszogród) na mapie Numerycznego Modelu Terenu (źródło: geoportal.map.pl; oprac. M. Freyngt-Dzieruk).

Wyszogrodu nie zagrażał reliktom grodziska. Wprawdzie estuaryjny odcinek Brdy cechował się już w okresie staropolskim dużą dynamiką zmian koryta, jednakże erozja boczna najprawdopodobniej nie sięgała do stanowiska¹⁰. Według Rajmunda Galona niszczeniu ulegały tylko starsze terasy w bezpośrednim otoczeniu rzeki¹¹. Dużo większe znaczenie na zachowanie się reliktyw grodziska miały prace zmierzające do uregulowania dolnej Brdy oraz Wisły, prowadzone od 2. poł. XVIII wieku. Wraz z włączeniem rejonu Bydgoszczy do Prus w roku 1772 rozpoczęto intensywne prace zmierzające do wybudowania drogi wodnej łączącej dorzecze Odry i Wisły oraz do użegłownienia dolnego odcinka Brdy. Jak zaznacza Marcin Gorączko: „po wybudowaniu Kanału Bydgoskiego szybko okazało się, że sam w sobie nie ma on dużego znaczenia gospodarczego, a uzyska je dopiero przez udrożnienie koryta Brdy”¹². W związku z tym przez większą część XIX wieku trwały intensywne prace zmierzające do skanalizowania koryta tej rzeki, jak również przystąpiono do budowy obiektów hydrotechnicznych zwiększających potencjał żeglugowy oraz znaczenie gospodarcze miasta. Jednakże prace te przyczyniły się również do przeobrażenia estuaryjnego odcinka Brdy, zmiany

¹⁰ M. Gorączko, *Przekształcenia Brdy w jej dolnym biegu*, [w:] *Dziedzictwo kulturowe i przyrodnicze Brdy i jej dorzecza*, red. W. Jastrzębski i J. Woźny, Bydgoszcz-Tuchola 2004, s. 88

¹¹ R. Galon, *Morfologia Doliny i Zandru Brdy*, *Studia Societatis Scientiarum Torunensis*, t. 7, nr 6, sekcja C, Toruń 1953.

¹² M. Gorączko, op. cit., s. 89.

reżimu wodnego oraz dynamiki tej rzeki. Zachodzące zmiany spowodowały przesunięcie prądów wodnych w rejonie fordońskiego przełomu Wisły. Wprawdzie zakole tej rzeki ulegało już wcześniej przeobrażeniom od co najmniej XV-XVI wieku¹³, to dopiero ingerencja człowieka w czasach pruskich przyczyniła się do trwałej przemiany charakteru tego obszaru. Od końca wieku XVIII rozpoczął się proces intensywnej erozji bocznej lewobrzeża Wisły w rejonie ujścia Brdy, skutkujący przesuwaniem się na zachód koryta rzeki, a tym samym wymywaniem jej zachodniej i północno-zachodniej części. Na ten czas należałoby zatem datować początek destrukcyjnej działalności rzeki w rejonie grodziska „Wyszogród”.

Najstarsze źródła kartograficzne, mogące stanowić źródło do poruszanej problematyki, pochodzą z końca XVIII wieku. Opracowana przez Friedricha Leopolda von Schroettera mapa obszaru Prus Wschodnich i terenów przyległych z lat 1796-1802 jest cennym źródłem wiedzy na temat postępujących zmian środowiskowych oraz procesów osadniczych. Poza tym zawiera wiele oznaczeń obiektów zabytkowych, w tym grodzisk oznaczanych wielokrotnie jako „Schweden Schanze” lub jako „Schanze”. Na mapie tej grodzisko w Wyszogrodzie nie zostało wprawdzie oznaczone w sposób umożliwiający określenie jego rozmiarów, lecz morfologia koryta Wisły wskazuje, że rejon Fordonu podlegał wówczas tylko nieznacznym działaniom erozyjnym rzeki. Dużo większe znaczenie ma plan Fordonu z marca 1824 r, zatwierdzony przez Królewskiego Nadleśniczego Schulemanna¹⁴. Dokument ten sporządzono, aby obliczyć areał ziem leżących w bezpośredniej bliskości granic Fordonu, a podlegających miastu. Wykazano na niej obszar 105 mórg i 25 arów, w tym obejmujący brzeg Wisły oraz grodzisko wyszogrodzkie oznaczone jako „Schweden Schanze”. Co istotne, na planie tym grodzisko jest zachowane w znacznej swojej części (ryc. 2). Dzięki podziałce wyrysowanej na tym dokumencie możliwe jest oszacowanie ówczesnych jego rozmiarów, zajmowało ono ok. 3,5 ha. Na uwagę zasługuje również fakt, że destrukcji uległ głównie południowo-wschodni i wschodni fragment grodziska. Równie interesującą informacją graficzną jest zaznaczony od jego południowej strony parów oraz wysoka skarpa. Nie można wykluczyć, że parów ten był wykorzystywany jako droga do przeprawy funkcjonującej w bezpośrednim sąsiedztwie grodu. W kontekście

¹³ Zmianę głównego nurtu Wisły w tym okresie potwierdzają źródła pisane dla położonego w wyższej części biegu rzeki Solca (obecnie Solca Kujawskiego). Dokument z 1588 r. zatwierdzający wyrok komisarzy królewskich w sporze dotyczącym granicy między Solcem a Czarnowem w istotny sposób wskazuje na postępującą zmianę koryta Wisły, które w przeciągu 20-30 lat miało przybliżyć się do Solca (Hlebionek 2013, s. 91).

¹⁴ Plan ten znajduje się w prywatnej kolekcji Pana Rafeala Prętkiego i nie był wcześniej przedmiotem analizy w literaturze przedmiotu. W tym miejscu pragnę podziękować właścicielowi planu oraz Stowarzyszeniu Miłośników Starego Fordonu za wszelką pomoc i zgodę na wykorzystanie materiału źródłowego.

Ryc. 2. Wczesnośredniowieczne grodzisko w Bydgoszczy-Fordonie (dawny Wyszogród) na planie Fordonu z marca 1824 r. (fot. R. Prętki; ze zbiorów prywatnych).

tego planu warto również pochylić się nad zagadnieniem lokalizacji najstarszego kościoła fordońskiego pw. św. Marii Magdaleny. Nieoznakowanie ruin świątyni może świadczyć o tym, że mogły one już wówczas być wymyte przez nurt Wisły i tym samym mogły być zlokalizowane na południowy-wschód i południe od grodziska lub reliktury kościoła już wówczas były nieczytelne w terenie. Stąd też źródło to nie pozwala ostatecznie odpowiedzieć na pytanie, gdzie kościół ten się znajdował¹⁵.

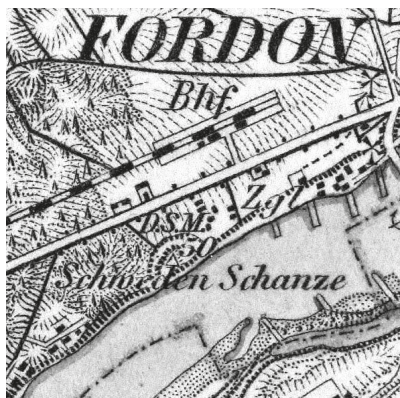
Realizowane kilkadziesiąt lat później badania terenowe pod kierownictwem E. Schmidta wskazywały już, że połowa stanowiska uległa zniszczeniu¹⁶. Obserwacje ówczesnych badaczy potwierdzają również dane kartograficzne. W tym miejscu należy przywołać mapę Bydgoszczy i okolic z 1890 r. (ryc. 3). Opracowanie to potwierdza ustalenia E. Schmidta. Na podstawie tych materiałów kartograficznych możliwe jest oszacowanie zachowanej powierzchni grodziska, którą w oparciu o zachowaną średnicę można rekonstruować na 3,0-3,2 ha. Średnica grodziska wynosiła natomiast ok. 285 m. Mając na względzie fakt zachowania

¹⁵ Szerzej temat ten omawiali w kontekście prac archeologicznych z lat 2012-2013 Jacek Bojarski i Marcin Weinkauff (2015).

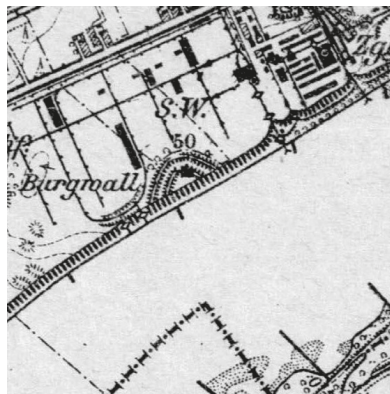
¹⁶ P. Schumacher, op. cit. s. 18.

grodziska w 50%, możliwe jest rekonstruowanie jego promienia na ok. 142 m. Sporządzona kilkanaście lat później mapa topograficzna z roku 1916, zwana potocznie „Meßtischblatt”, pozwala dostrzec, że kolejna część stanowiska uległa zniszczeniu (ryc. 4). Ze względu na pewien stopień generalizacji mapy istnieje duża trudność w dokładnym określeniu rozmiarów grodziska. Zachowana cięciwa pierścieniowego grodziska miała długość prawdopodobnie ok. 200 m, a zachowany promień ok. 70 m. Dane te pozwalają domniemywać, że ówczesna jego powierzchnia mogła wynosić od 2,0 do 2,5 ha. Szczegółowe pomiary grodziska wykonano dopiero w trakcie prac wykopaliskowych realizowanych w latach 1958-1960 (ryc. 5). Cięciwa mierzona wzdłuż obrywu w 1958 r. wynosiła ok. 190 m, a promień grodziska waha się od 72 do 95 m. Wykonane pomiary pozwoliły określić powierzchnię grodziska, oszacowano ją na 1,05 ha¹⁷.

Inną kategorią źródeł umożliwiających poznanie dynamiki zmian w stanie zachowania grodziska wyszogrodzkiego są fotografie. Najstarsze tego typu źródła pochodzą jednak z początku XX w. i nie wnoszą stosunkowo wielu nowych

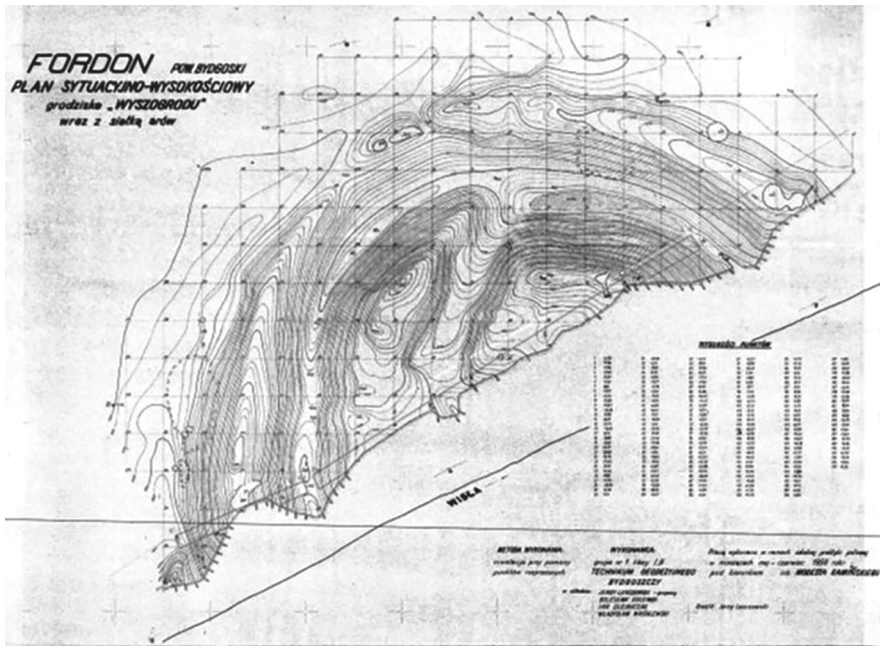

Ryc. 3. Zbliżenie na relikty grodziska wczesnośredniowiecznego w Bydgoszczy-Fordonie (dawny Wyszogród), oznaczonego jako „Schweden Schanze”. Karte des Deutschen Reiches 1:100 000 - Generalstabskarte, wydane przez Königlich-Preussische Landesaufnahme w roku 1890 (źródło: <http://igrek.amzp.pl/>; dostęp: 10.06.2021 r.).

Ryc. 4. Zbliżenie na relikty grodziska wczesnośredniowiecznego w Bydgoszczy-Fordonie (dawny Wyszogród), oznaczonego jako „Burgwall”. Topographische Karte 1:25 000 (Meßtischblatt) cz. wsch. (Ostdeutschland) wydana w roku 1916 (źródło: <http://igrek.amzp.pl/>; dostęp: 10.06.2021 r.).

¹⁷ L. Rauhut, J. Rauhutowa, Cz. Potemski, *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych na grodzisku „Wyszogród” w Fordonie pow. Bydgoszcz w r. 1959*, *Wiadomości Archeologiczne*, t. 27, z. 3, cz. A, 1962, 143-144.

Ryc. 5. Plan sytuacyjny grodziska wczesnośredniowiecznego w Bydgoszczy-Fordonie (dawny Wyszogród) sporządzony w trakcie badań archeologicznych realizowanych w latach 1958-1960 (Bojarski 2019; za: Rauhut, Rauhutowa, Potemski 1959/60, ryc. 1).

informacji do podejmowanej tutaj problematyki. Potwierdzają jedynie dane pochodzące z map i planów równoległych czasowo.

Biorąc pod uwagę wszystkie dostępne materiały źródłowe, można przypuszczać, że pierwotnie grodzisko w Bydgoszczy-Fordonie miało powierzchnię ok. 5,0-6,0 ha. Miało ono formę pierścieniową o promieniu ok. 140-145 m. Dostrzegamy, że w okresie staropolskim obiekt ten był nadal zachowany w całości. Początek destrukcyjnej działalności Wisły należy wiązać z inwestycjami hydrotechnicznymi na dolnej Brdzie, budową Kanału Bydgoskiego oraz kanalizacją Wisły. Zadania te, realizowane od końca XVIII w. i przez większość XIX stulecia, wpłynęły na zmianę prądów rzecznych Wisły i na stopniowe przesuwanie się zakola rzeki w kierunku zachodnim i północno-zachodnim. Od 1772 r. do czasów współczesnych wymyciu uległo ok. 4-5 ha stanowiska, a w konsekwencji utracie uległo wiele cennych poznawczo materiałów źródłowych oraz stratygrafia większości majdanu oraz konstrukcji wałów. Średnie tempo niszczenia grodziska to ok. 0,02-0,04 ha na rok. Jednakże największe zniszczenia miały miejsce do 2. poł. XX, kiedy to dopiero podjęto starania zmierzające do zabezpieczenia skarpy grodziska przed podmywaniem przez Wisłę. Jeżeli dynamika erozji bocznej

Wisły się utrzyma, to w przeciągu najbliższego półwiecza grodzisko może całkowicie ulec zniszczeniu.

Podjęta próba oszacowania pierwotnego rozmiaru grodziska wyszogrodzkiego ma na celu pomóc w pełniejszym zobrazowaniu skali i rangi tego ośrodka w czasach jego świetności. Jednocześnie powinna ona skłaniać badaczy do refleksji nad stanem naszej wiedzy o codzienności mieszkańców Wyszogrodu, w wyniku niszczycielskiej działalności rzeki ich życie zostało w znaczny sposób ograniczone. Przykład tego stanowiska pokazuje również, jak dalekosiężne skutki w zakresie ochrony dziedzictwa kulturowego może mieć zbyt intensywna ingerencja człowieka w środowisko naturalne. Obecnie najpilniejszym zadaniem jest zabezpieczenie relikwów grodziska w taki sposób, by maksymalnie spowolnić proces jego destrukcji po to, by przyszłe pokolenia bydgoszczan mogły podziwiać choć cień wielkości pomorskiego grodu w Wyszogrodzie.

Bibliografia

- Historia Bydgoszczy*, t. 1, do roku 1920, pod red. Mariana Biskupa, Warszawa 1991.
- Bojarski J. *Bydgoszcz-Fordon (stanowisko 150)*, [w:] *Wczesnośredniowieczne grodziska w Polsce*, t. 1, powiat bydgoski, red. W. Chudziak i J. Bojarski, Wrocław 2019, s. 33-62.
- Bojarski J., Weinkauff M., *Próba lokalizacji kościoła św. Marii Magdaleny w Wyszogrodzie w świetle najnowszych badań archeologicznych*, [w:] *Z dziejów pogranicza kujawsko-wielkopolskiego - zbiór studiów III*, red. D. Karczewski i M. Wilczek-Karczewska, Strzelno-Kruszwica 2015, s. 67-87.
- Galon R. *Morfologia Doliny i Zandru Brdy*, *Studia Societatis Scientiarum Torunensis*, t. 7, nr 6, sekcja C, Toruń 1953.
- Gorączko M. *Przekształcenia Brdy w jej dolnym biegu*, [w:] *Dziedzictwo kulturowe i przyrodnicze Brdy i jej dorzecza*, red. W. Jastrzębski i J. Woźny, Bydgoszcz-Tuchola 2004, s. 78-102.
- Janowski A. *Grody nadwiślańskie na Pomorzu Wschodnim we wczesnym średniowieczu, maszynopis rozprawy doktorskiej w IA UMK w Toruniu*, Toruń 2004.
- Kowalenko W. *Grody i osadnictwo grodowe Wielkopolski wczesnohistorycznej (od VII do XII wieku)*, Poznań 1938.
- Anonim, tzw. Gall, *Kronika Polska*, przeł. R. Grodecki, wyd. VII, Wrocław 1996.
- Lissauer A. *Die prähistorischen Denkmäler der Provinz Westpreussen und der angrenzenden Gebiete*, Leipzig 1887.
- Potemski Cz. *Problematyka badań archeologicznych w powiecie bydgoskim*, *Prace Komisji Historii BTN*, 1963, t. 1, 5-28.
- Rauhut L., Rauhutowa J., Potemski Cz., *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych w Fordonie na grodzisku „Wyszogród” pow. Bydgoszcz w roku 1958*, *Wiadomości Archeologiczne*, t. 26, z. 3-4, 1959/60, s. 142-163.

Rauhut L., Rauhutowa J., Potemski Cz., *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych na grodzisku „Wyszogród” w Fordonie pow. Bydgoszcz w r. 1959*, Wiadomości Archeologiczne, t. 27, z. 3, cz. A, 1962, 283–311.

Rauhut L., Rauhutowa J., Potemski Cz., *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych na grodzisku „Wyszogród” w Fordonie pow. Bydgoszcz w r. 1960*, Wiadomości Archeologiczne, t. 28, z. 3, 1962, cz. B, s. 251–267.

Schumacher P., *Die Ringwalle in der früheren preußischen Provinz Posen: ein Beitrag zur vorgeschichtlichen Kartographie*, Leipzig 1924.

Wilke G., *Pradzieje i wczesne średniowiecze w świetle źródeł archeologicznych (do początków XII wieku)*, [w:] *Historia Bydgoszczy*, t. 1, do roku 1920, red. M. Biskup, 1991 Warszawa, 49–72.